

10 דקות של עיון – בין המצרים וצומות החורבן

ד. מאנינות לתקווה בתשעה באב

הרב ישי אנגלמן

שנינו בברייתא במסכת תענית:

תנו רבנן: כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב: אסור באכילה ובשתיה, ובסיכה ובנעילת הסנדל, ובתשמיש המטה, ואסור לקרות בתורה וכו'.

(תענית ל, א)

הברייתא משווה בין דיני אבל לדיני תשעה באב, ובאמת, האבלות תופסת מקום מרכזי מאוד באופיו של תשעה באב, לעיתים נראה שאפילו – מקום בלעדי. אבל, האם באמת אבלות היא המאפיין היחיד של יום זה? עיון בגרסאות הראשונים, המביאים את הברייתא שציטטנו עכשיו, מלמדת על פער מסוים, שקיים בין דין אבלות לדין תשעה באב. אבל הרי מותר באכילה ושתייה, ואיסור אכילה ושתייה בתשעה באב לא הועתק מדיני אבלות, ובאמת הרי"ף וראשונים נוספים, המביאים את הברייתא הזו, משמיטים את איסור אכילה ושתייה ממנה. איסור אכילה ושתייה בתשעה באב, מושווה, במקום אחר בגמרא (פסחים נד, ב) ליום הכיפורים: ביום הכיפורים אין אבלות, וברור שאיסור אכילה ושתייה נובע מהיותו 'יום התענית', יום הצום, שהוא אחד מהמאפיינים כבר מזמן התנ"ך של יום של תפילה ותשובה. נראה אם כן שגם בתשעה באב, וכפי שכבר ראינו במהלך הסדרה בדעת הרמב"ם, בשאר צומות החורבן, קיים יסוד מעבר ליסוד של אבלות, והוא היסוד של יום תענית, יום תשובה.

האחרונים עמדו על כך שגם הלכות אחרות בתשעה באב נובעות מהשוואה ליום הכיפורים כיום של תשובה, ולא מועתקות רק מדיני אבלות. בעניין זה ידועים במיוחד דבריהם של שניים מגדולי האחרונים: המנחת חינוך (מצוה שיג) והגרי"ז (הלכות תעניות לרמב"ם). לשיטתם, גם איסור רחיצה בתשעה באב, לא מושתת רק על ההשוואה לדיני אבל, שגם הוא אסור ברחיצה של תענוג, אלא גם על דיני יום הכיפורים, שגם בו נאסרה רחיצה. ההלכה היא שאבל מותר ברחיצה במים קרים של מקצת הגוף, ולעומת זאת בתשעה באב ההלכה היא ש"אסור לו לאדם שיושיט אצבעו במים בתשעה באב, כדרך שאסור להושיט אצבעו ביום הכיפורים" (פסחים, שם): יסודו של איסור רחיצת מקצת הגוף בתשעה באב אינו בדיני אבלות אלא בדיני תענית וצום, יום המוקדש לתשובה, שאינו מתאים באופיו להתעסקות וטיפול בגוף, אלא מכוון אותנו להתרכז ברוח.

להבחנה הזו יש כמה נפקא מינות: הגרי"ז מביא שיש ראשונים הסוברים שאיסור רחיצה חל כבר בשעת סעודה מפסקת, שבה כבר נוהגים דיני אבלות, וממילא, מסביר הגרי"ז, בזמן סעודה מפסקת אמנם אסורה רחיצה של תענוג, רחיצת כל הגוף, אך הושטת אצבע במים, שנאסרה רק מדין 'יום הצום' לא נאסרת עד שמתחיל הצום

עצמו. באופן דומה מסביר המנחת חינוך ביחס לתשעה באב שחל בשבת: לדעת חלק מהראשונים, כאשר תשעה באב חל בשבת, הצום אמנם נדחה ליום ראשון, אך דיני אבלות בדבר שבצנעא, חלים בתאריך תשעה באב עצמו, גם בשבת. מדוע, אם כן, שואל המנחת חינוך, לא נאסרה לשיטה זו אפילו רחיצת הידיים במים? התשובה היא שהאיסור על הושטת אצבע במים חל כחלק מדיני התענית והצום, וכיוון שבשבת אין צום, גם איסור זה לא חל, וכל האיסור הוא דווקא ברחיצה בחמין או ברחיצת כל הגוף, שנאסרה גם על אבל.

מעבר לקיום של אבלות, והקיום של תשובה, ישנו בתשעה באב יסוד שלישי, והוא היסוד של אנינות. המשנה בתענית מלמדת ש"ערב תשעה באב - לא יאכל אדם שני תבשילין, לא יאכל בשר ולא ישתה יין". האיסור על אכילת בשר ושתיית יין, שלפי מנהגים שונים הורחב גם מעבר לסעודה מפסקת בערב תשעה באב, מקורו לא בדיני אבלות. אבל מותר גם בבשר וגם ביי, ודווקא אונן, מי שמת לו אחד מקרוביו, קודם קבורתו, אינו אוכל בשר ואינו שותה יין (שו"ע י"ד שמא). בגמרא בתענית מובא התיאור הבא:

אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה ברבי אילעאי: ערב תשעה באב מביאין לו פת חרבה במלח, ויושב בין תנור לכיריים, ואוכל, ושותה עליה קיתון של מים, ודומה כמי שמתו מוטל לפניו.

(תענית ל, א)

ניתן לומר, אם כן, שסעודת מפסקת, לפני תשעה באב, איננה סעודת אבלות, אלא סעודת אנינות, וישיבתנו על הקרקע אמורה לשחזר במשהו את הישיבה על הקרקע בזמן שממש מתרחש החורבן, בזמן בו המקדש עולה בלהבות, עוד לפני הקבורה, לפני העיכול של האסון, לפני הישיבה לשבעת ימי אבלות. ואכן, בתשובת תרומת הדשן (קנא) הסביר שמטעם זה בסעודה מפסקת אין חיוב של חליצת מנעלים: דווקא אבל, ולא אונן, חייב בחליצת הסנדל, וכיוון שסעודת מפסקת "דמיא לסעודת אנינות דמקמיה אבילות", אין בה איסור על נעילת נעליים, אלא דווקא על אכילת בשר ושתיית יין, שנאסרו לאונן.

דיון הלכתי מרתק, הנוגע לנקודה האחרונה, הוא האם בתשעה באב עדיין ממשיך משהו מיסוד האנינות, או שמא, בתשעה באב עצמו כבר עוברים ממצב של אנינות למצב של אבלות. ניתן לבחון את השאלה הזו דרך ספק הלכתי מעניין, והוא, האם מעיקר הדין, מדין המשנה, יש איסור לשתות יין בתשעה באב עצמו, כמו שיש איסור בסעודה מפסקת. כמובן, כיוון שתשעה באב הוא גם יום צום, באיסור הצום כלול גם איסור שתיית יין, אבל מה דינו של אדם שלא צם בגלל איזו שהיא מחלה: האם במצב כזה הוא אסור בשתיית יין, מדין המשנה, בתשעה באב? מה הדין כאשר תשעה באב חל במוצאי שבת, והחולה הזקוק לאכול, צריך לעשות הבדלה, ואין מי שיעשה עבורו הבדלה וישתה במקומו את היין: האם מותר לו לעשות הבדלה על יין, בתשעה באב עצמו, או שמא נורה לו לעשות הבדלה על חמר מדינה או נמצא פתרון אחר? הדבר תלוי בשאלה האם דין אנינות, שבמסגרתו חל איסור שתיית יין, ממשיך אל תוך תשעה באב, או שהוא קיים דווקא בזמן סעודה מפסקת, לפני כניסת הצום. בשאלה זו דנו הפוסקים (ראו לדוגמה חזון עובדיה תעניות שמט). נציין בהקשר זה לדברי הברייתא במסכת סופרים (פרק יח) המביאה כמה מנהגים בנוגע ליום תשעה באב ומסיימת "כאדם שמתו מוטל לפניו", ומכאן דייק הגר"א (או"ח

תקנט) שדין אנינות ממשיך כל היום. מדברי האור זרוע (ח"א, הלכות סעודה קצט) משמע שיום תשעה באב עצמו מתחלק לשניים בהקשר זה: בליל תשעה באב ובבוקר, אנחנו דומים למי שמתו מוטל לפניו "ואינו ראוי לקבל את תנחומין", אבל זמן המנחה והלאה מקביל לזמן שלאחר הקבורה, הראוי לקבלת תנחומים, ולכן דווקא במנחה, לשיטתו, אומרים 'נחם' בברכת בונה ירושלים.

נפגשנו אם כן עם יסודות דיני אנינות, אבלות ותשובה סביב יום תשעה באב. נציע כעת, כי גם הקיום של 'זכר למקדש', אותו הזכרנו בתחילת הסדרה, מלווה את הימים הללו. מדין המשנה, מעבר לאיסורים המיוחדים בסעודה מפסקת, ישנן גם הלכות שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה, איסור כיבוס ותספורת:

שֶׁבֶת שֶׁחַל תִּשְׁעָה בְּאֵב לְהִיּוֹת בְּתוֹכָהּ,
אִסוּרֵינ מְלַסֵּף וּמְלַכְבֵּס,
וּבְחֻמֵּי שִׁי מִתְרִין, מִפְּנֵי כְבוֹד הַשֶּׁבֶת.

(תענית ד, ז)

מסגרת הזמן הזו של 'שבוע שחל בו' היא מסגרת זמן ייחודית לדיני אבלות של תשעה באב. האם 'שבוע שחל בו' חמור יותר רק בגלל הקרבה והסמיכות לתשעה באב? השאלה מתעצמת לאור שיטת שמואל, בגמרא בתענית (כט, ב, וכן שיטת רשב"ג שם) לפיו דין שבוע שחל בו ממשיך גם לאחר תשעה באב. אם תשעה באב חל, לדוגמה, ביום שלישי, איסור כיבוס ותספורת הוא במשך כל אותו שבוע, אפילו בימים שלאחר תשעה באב. מה מקום יש לאיסור כיבוס ותספורת לאחר שכבר 'עברנו את השיא', והסתיימו שאר ניהוגי אבלות של תשעה באב?

בעניין הזה שמעתי רעיון נפלא בשם משולם זוסמן, שמחבר אותנו לפרק הראשון בסדרה, בו עסקנו בקיומים הלכתיים שונים אותם אנחנו מקיימים במהלך ימי בין המצרים. המשנה אותה הזכרנו לפני רגע, המשנה על שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה, מקבילה, מבחינת ההלכות שלה, למשנה אחרת במסכת תענית (ב, ז). המשנה עוסקת בדינם של אנשי משמר ואנשי מעמד: אנשי משמר הם הכהנים שבמהלך אותו שבוע אמורים לעבוד בבית המקדש. אנשי מעמד, זו קבוצת הישראלים שבמשך שבוע מסוים ייצגה את העם בליווי עבודת הקורבנות במקדש: חלוקת העם למעמדות שונות נבעה מתוך התפיסה שעבודת המקדש היא עבודה עבור כל עם ישראל והקרבתם הם קרבנות ציבור, ועל כן מצופה שעם ישראל יהיה שותף בה, וכדברי המשנה:

"וְכִי הֵיָאָה קָרְבָּנוֹ שֶׁלְאָדָם קָרַב, וְהוּא אֵינוֹ עוֹמֵד עַל גְּבִיּוֹ?
אֶלָּא שֶׁהִתְקִינוּ הַגְּבִיָּאִים הָרֵאשׁוֹנִים עֲשָׂרִים וְאַרְבַּע מִשְׁמֵרוֹת; וְעַל כֵּן מְשָׁמֵר וּמְשָׁמֵר הֵיָאָה
מִעֲמַד בִּירוּשָׁלַיִם, שֶׁלְכֹהֲנִים, וְשֶׁלְלֹוִים וְשֶׁלְיִשְׂרָאֵל.

(תענית ד, ב)

במשך אותו שבוע נערכו תפילות וקריאות בתורה מיוחדות לאנשי אותו מעמד, ובין היתר קובעת המשנה בפרק שני בתענית שבמהלך אותו השבוע, "אנשי משמר ואנשי מעמד אסורין מלספר ומלכבש, ובחמישי מתרין מפני כבוד השבת". כמה מפתיע: גם ההלכה וגם הסגנון זהה לדין שנאמר לגבי שבוע שחל בו תשעה באב. והנה,

בתוספתא (תענית ב, ה) מצינו מחלוקת תנאים בשאלה מה דינם של אנשי משמר ואנשי מעמד לאחר שחרב הבית: תנא קמא סובר שגם לאחר חורבן הבית, הם אסורים מלספר ולכבס. ר' יוסי אומר שמשחרב הבית, זמן המשמר והמעמד הוא זמן של אבל, ולכן אין איסור תספורת וכיבוס. זאת אומרת, איסור תספורת וכיבוס לאנשי משמר ומעמד לא נבע מאבלות, אלא להפך, מכבודו וייחודו של אותו שבוע, והאיסור לספר ולכבס בו דומה לאיסור להסתפר בחול המועד, כדי שלא יגיע לרגל כשהוא מנוול, אלא ידאג לכיבוס ולתספורת לפני הרגל, והוא הדין קודם לזמן המעמד.

ניתן אם כן לתת משמעות אחרת לאיסור תספורת וכיבוס ב'שבוע שחל בו' תשעה באב. בשבוע זה, כל עם ישראל מתנהג כאילו זהו זמן המעמד שלו, או זמן המשמר. איסור התספורת לא נושא רק משמעות של אבל, אלא משמעות של ציפייה לבניין המקדש, זכר למקדש, זכר לקשר שהיה לכל יהודי ויהודי לעבודה הציבורית שהתרחשה במקדש, שבה כל אחד ואחד היה שותף, כמייצג של הציבור, לפחות שבוע אחד בשנה. בכך מוסברת השיטה לפיה איסור תספורת וכיבוס ממשיך גם לאחר תשעה באב, במשך כל השבוע: בתשעה באב מסתיימים דיני האבלות, אך העיקרון של 'זכר למקדש' מתקיים במשך כל השבוע, ממש כאנשי משמר ומעמד שהיו אסורים בתספורת וכיבוס במשך השבוע כולו.

בימינו, מנהג מקובל הוא להרחיב את איסור תספורת וכיבוס מעבר לשבוע שחל בו, ובאיסור תספורת יש שנוהגים כבר מ"ז בתמוז. ברור שבעקבות כך, איסורים אלו קיבלו משמעות של דיני אבלות בלבד, אבל יש מקום לזכור, לצד האבלות, וגם לצד היסודות הנוספים שנפגשו איתם בפרק שלנו ובמהלך הסדרה, היסודות של אנינות ושל תשובה, גם את היסוד של 'זכר למקדש': ציפייה וגם תנועה, לעבר עולם שלם יותר, אידיאלי יותר, לא להסתפק בקיים, ותמיד להמשיך לחלום.